

MARTIN ŠRAJER / 22. 6. 2022

Žert

Milan Kundera svůj první román začal psát na začátku šedesátých let. Dopsal jej v prosinci 1965. *Žert* vyšel po schválení cenzurou na jaře 1967. Kniha otevírající tabuizované téma rozvratu kolektivizovaného venkova a politických represí z padesátých let rychle zmizela z pultů knihkupectví. Následovaly dva dotisky, celkem 117 tisíc kusů. Velký zájem projeví také čtenáři na Západě. Rok po vydání, v atmosféře pražského jara, kniha získala cenu Svazu československých spisovatelů a vznikl podle ní film.

K předchozí adaptaci svého díla, tragikomedii *Nikdo se nebude smát*, měl Kundera výhrady. Na *Žertu* proto od začátku spolupracoval s režisérem Jaromilem Jirešem. Autor pocitového dramatu *Křik* (1963) několik let marně hledal další vhodný projekt k realizaci. V mezidobí natočil pouze krátkometrážní *Srub* (1966), středometrážní povídku *Romance* pro hrabalovský soubor *Perličky na dně* (1965) a dva dokumenty. Na vojně sice s Arnoštem Lustigem zadaptoval *Bílé břízy na podzim*, ale ty byly zamítnuty. Realizace se nedočkal ani scénář k historické fikci *Azurové peřeje*, který napsal s Karlem Michalem.

Jireš chtěl po lyricky laděném, cinémavéristickém *Křiku* zkusit něco jiného. Kunderova polyfonická úvaha nad bezmocí člověka v kontextu dějin mu umožnila natočit místo intimního příběhu jednotlivce drama se společensko-kritickým přesahem, jakým bylo třeba *Ohlédnutí* (1968) Antonína Máši nebo *Každý den odvahu* (1965) Evalda Schorma.

Ve volbě námětu zřejmě sehrál roli i Jirešův rostoucí zájem o prostředí jihovýchodní Moravy, kde v roce 1967 natočil krátkometrážní dokument *Hra na krále*. V něm zachytil průběh vlčnovské slovácké lidové slavnosti – Jízdy králů. S obyvateli Vlčnova byl v kontaktu i během realizace *Žertu* a svou pozornost na ně znovu zaměřil v roce 1969 v dokumentech *Dědáček* a *Cesta do Prahy Vincence Moštky a Šimona Pešly z Vlčnova I. p. 1969*. Ze stejné části Moravy pochází protagonista *Žertu*.

Scénář psali Jireš s Kunderou ještě v době, kdy rukopis románu procházel cenzurním řízením. Na cenzurní hradbu narazil také literární podklad připravovaného filmu. Úřady scénář posuzovaly v dubnu 1967. Do výroby byl ovšem schválen až v následujícím roce, po rozpadu někdejších kontrolních struktur. Podobně byla odložena například produkce *Případu pro začínajícího kata* (1969) od Pavla Juráčka, který ve svých denících z daného období několikrát popisuje komplikace se schvalováním jeho i Jirešova scénáře.

Zatímco v románu se střídají čtyři vypravěči, film má jen jednu ústřední postavu, Ludvíka Jahna. Ten v době stalinismu poslal své dívce a kolegyni pohlednici, na níž mimo jiné napsal „Optimismus je opium lidstva! Zdravý duch páchne blbostí. Ať žije Trockij!“. Adresátka ovšem pohlednici předala fakultní organizaci. Jahn byl za trest vyloučen ze strany, vyhozen z fakulty a poslán na šest let do trestního pracovního útvaru pro nepřítel republiky.

O mnoho let později, kdy se odehrává hlavní část dramatu, stále prochází vnitřní krizí. Zůstává člověkem neschopným prožívat přítomnost kvůli minulosti. Je zajatcem svých vzpomínek, starých křivd a zklamání, které se díky těsnému propojení časových rovin neustále vlamují do probíhajícího dění. Dávné situace a jejich aktéry Ludvík potkává na ulici, ve snech i při pohledu do zrcadla. Stále je stigmatizován minulostí. Když mu náhoda přihraje do cesty Helenu, manželku někdejšího spolužáka, který se zasloužil o zničení jeho kariéry, rozhodne se ženu svést a pomstít se tak za ztracené mládí.

Ačkoli ve filmu nedochází ke střídání vypravěčů, ale pouze časových rovin, Ludvík se s jednotlivými postavami setkává a z jejich konfrontace vyplývá jedna z ústředních myšlenek románu – každý má svou vlastní pravdu, každý žije ve svých vlastních lžích, které oportunisticky přizpůsobuje situaci, aby v daných podmínkách přežil a dosáhl úspěchu.

Ani Jirešovo drama netvoří koherentní systém, ale pásmo asociativně provázaných fragmentů, jejichž přesným střihem mohl na ploše celovečerního filmu poprvé prokázat svůj talent Jirešův bývalý spolužák Josef Valušák. Obrazy a zvuky jsou spíš vrstveny na sebe, než aby byly lineárně skládány jeden za druhý. Splývání časových rovin, neschopnost ukotvení v přítomném okamžiku, odpovídá subjektivitě lidského vnímání, kterému je přizpůsobena také kamera, občas přejímající Ludvíkovo hledisko.

Se skladebně i rytmicky vyváženým filmem, který akcentuje spíš tragickou než ironickou rovinu předlohy a přesvědčivě evokuje pocity sklíčenosti a porážky, byl Kundera spokojen. Jireš podle něj vybral skvělé herce, vytvořil atmosféru, dal filmu rytmus a mistrně v něm střídá emoce. Podle Jana Žalmana tvůrce *Křiku* překonal sám sebe. „S objevením se *Žertu* ztrácejí všechny spekulace o Jirešově umělecké životaschopnosti rozumnou podstatu“, píše v *Umlčeném filmu*.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy, která v srpnu 1968 dočasně přerušila natáčení probíhající v Uherském Hradišti a Vlčnově, dávala tušit, že budoucí osud filmu nebude snadný. Kundera se pro své názory octnul na čelních místech seznamu lidí, jejichž další veřejné aktivity nebyly žádoucí. Románový *Žert* byl počátkem roku 1970 spolu s autorovými ostatními knihami stažen z prodeje i všech knihoven.

Jirešův film sice nepatřil mezi nejkritizovanější díla nové vlny, chvíli se dokonce zvažovalo jeho další uvádění, ale nakonec musel z distribuce rovněž zmizet. Snaha kriticky se vypořádat se socialistickou minulostí nebo přítomností již nebyla žádoucí.

Žert (Československo 1968), režie: Jaromil Jireš, scénář: Milan Kundera, Jaromil Jireš, kamera: Jan Čuřík, hudba: Zdeněk Pololáník, hrají: Josef Somr, Jana Dítětová, Luděk Munzar, Jaroslava Obermaierová, Evald Schorm, Milan Švrčina, Miloš Rejchrt, Věra Křesadlová, Jaromír Hanzlík a další. Filmové studio Barrandov, 79 min.

Použitá a doporučená literatura:

Jiří Cieslar, *Žert*. *Reflex* 16, 2005, č. 27, s. 64–67.

Milan Kundera, *Žert*. Brno: Atlantis 2008.

Antonín J. Liehm, *Ostře sledované filmy*. Praha: NFA 2001.

Stanislava Přádná, Zdena Škapová, Jiří Cieslar, *Démanty všednosti. Český a slovenský film 60. let*. Praha: Pražská scéna 2002.

Lukáš Skupa, *Vadí-nevadí. Česká filmová cenzura v 60. letech*. Praha: NFA 2016.

Jan Žalman, *Umlčený film*. Praha: KMa 2008.

